

Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos

RASA ČEPAITIENĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas: rasa.cepaitiene@if.vu.lt

Straipsnyje analizuojama nepriklausomos Lietuvos gyventojų kolektyvinėje atmintyje vykusi požiūrių į sovietinę epochą kaita. Bandoma išryškinti svarbiausios jos bruožus bei charakteristikas, ypač kreipiant dėmesį į kultūrinės (viešosios) atminties formų ir reprezentacijų pokyčius, taip pat svarstomos sovietinės epochos prisiminimų ir paveldo panaudos galimybės formuojant naująjį tapatumą. Išskiriami trys svarbiausi sovietmečio atminties matmenys – trauminis, kontroversiškas ir kasdienybės.

Raktažodžiai: sovietmečio kultūrinė atmintis, nostalgija, kultūros paveldo išteklių, tapatumas

---

ĮVADAS

Istorinė atmintis yra galingas socialinis instrumentas, kurio dėka formuojamas kolektyvinis bei individualus tapatumas, o jaunesnėms kartoms perduodamas ne tik tam tikras praeities vaizdinys, bet ypač moralinės vertybės ir deramo elgesio modeliai. Ją galima trumpai apibūdinti kaip tai, kas bendruomenių ir individų sąmonėje lieka iš praeities ir ką jie „padaro“ su praeitimi¹. Tyrinėtojai pabrėžia, kad nūnai itin išpopuliarėjusios ir jau klišėms virstančios sąvokos „tapatumas“ ir „atmintis“² nėra pastovios, sustingusios, bet linkusios nuolat kisti, tad yra veikiau tam tikros realybės reprezentacijos, o ne pati praeities tikrovė, be to, daugiau subjektyvus nei objektyvus reiškinyss³.

Formuojant, konsoliduojant ar išlaikant tam tikrą tapatumo tipą visuomet pasitelkiami vienokie ar kitokie, dažnai stereotipizuoti, tradicijos, kolektyvinės atminties ar kultūros paveldo šaltiniai arba išteklių. Šiuolaikinių visuomenių santykis su praeitimi yra paradoksalus: viena vertus, tyrinėtojai fiksuoja kolektyvinės atminties nykimo dėl globalizacijos, kultūrų niveliacijos, pasaulėžiūros ir vertybių tęstinumo pertrūkių tendencijas⁴, kita vertus, galima stebėti vis didėjantį visuomenės susidomėjimą praeitimi, net

---

¹ J. Le Goff, *Histoire et mémoire*. Paris: Gallimard, 1988, p. 170.

² Vakarų šalių sociologų ir istorikų dėmesys „atminties“ problematikai, itin padidėjęs po 1980 m., pagimdė ir įtvirtino keliolika tarpusavyje susijusių ir dažnai viena kitą dengiančių sąvokų, tokių kaip „istorinė“, „socialinė“, „kolektyvinė“, „komunikatyvi“, „kultūrinė“ atmintis, „istorinė sąmonė“, „istorinė kultūra“, „atminties politika“, „atminties industrija“ ir pan. Plačiau žr.: K. Lee Klein, *On the Emergency of memory in Historical Discourse, Representations*, 2000, No. 69, p. 127–150.

³ J. R. Gillis, *Memory and identity: the history of a relationship, Commemorations. The politics of national identity* (ed. by John R. Gillis), Princeton University Press, 1994, p. 3.

⁴ P. Nora, *Entre memoire et histoire. La problematique des lieux, Les lieux de memoire*, Paris: Gallimard, 1984, vol. I. (La Republique), p. xviii–xxix.

vadinamąjį „atminties karštligės“ ar „bumo“ fenomeną, su kuriuo akivaizdžiai susijusi ir paveldo industrija⁵.

Šiame tekste daugiausia remiamasi šios srities autoriteto vokiečio Jano Assmanno siūlo- ma sąvokų perskyra. Kolektyvinę atmintį jis suvokia kaip susidedančią iš komunikatyvinės (perduodamos kasdienės komunikacijos kanalais) ir kultūrinės (nuo kasdienybės atsietų, sudabartintą istoriją, kultūrą ir visuomenę susiejančių praeities reprezentacijų, konstruktyvių bei formų visumą)⁶. Dar tarpukariu „kolektyvinės atminties“ sąvoką „nukalęs“ prancūzų sociologas M. Halbwachsas atkreipė dėmesį į tai, kad jos funkcionavimas glaudžiai susijęs su galios santykiais: individuali ir grupinė atmintis yra konstruojamos dabartyje atsirenkant ir išryškinant tik tuos praeities aspektus, kurie atitinka **dabarties** visuomenės poreikius, vertybes ar lūkesčius ir, žinoma, pamirštant likusiuosius⁷. Sociologai jau seniai pastebėjo, kad valdantysis elitas kultūrine atmintimi ir paveldu siekia legitimuoti savo valdžią⁸. Antai P. Bourdieu teigė, kad egzistuoja platus kultūrinių vaizdinių kompleksas – savotiškas „kultūrinis kapitalas“, kurį pasisavina ir kontroliuoja politinis bei ekonominis elitas, siekdamas tokiu būdu įteisinti savo socialinę viršenybę⁹. Tačiau, jeigu visuomenėje dėl galimybės formuoti kolektyvinę atmintį kaip sociopolitinės galios įrankį rungtis daug suinteresuotų grupių, ši nebetenka rišlumo, turėto vienalytiškumo, tampa heterogeniška. Būtent tokios „atminties kovos“ ir yra būdingos šiuolaikinėms demokratinėms visuomenėms.

Neabejotinai viena iš ryškiausių „atminties kovų“ šiandienos Lietuvoje sietina su sovietinio laikotarpio (arba, prisiminus istorinėje sąmonėje itin jautrią holokausto temą, – totalitarinių režimų) interpretacija bei vertinimu. Kokius poslinkius praėjus septyniolikai metų po Sovietų Sąjungos žlugimo ir Lietuvos valstybingumo atgavimo galima stebėti šioje srityje?

Nereikia sudėtingų tyrimų, kad galėtume konstatuoti išliekantį ypatingą tos epochos prisiminimų ir vertinimų prieštaringumą ir netgi poliariškumą, tiek viešojoje erdvėje, tiek ir individualiu lygmeniu svyruojantį nuo beapeliacinio sovietmečio atmetimo iki nostalgikų jo reminiscencijų. Tai rodo kad ir nesibaigiantys ginčai dėl paties šio laikotarpio lietuviško įvardijimo. Ir nors viešojoje vartosenoje įsitvirtino *sovietmetis*, *sovietinis* ir pan., tuo pabrėžiant šios epochos svetimumą, primestinumą, prievartinį jos pobūdį Lietuvos istorijoje, esama žmonių, ir toliau atkakliai tebevartojančių sąvokas *tarybiniai laikai*, *tarybinis* ir t. t. Jau vien tai rodo, kad mentaliniai ryšiai, kuriuos užmezgame su šiuo laikotarpiu, iki šiol išlieka ypač sudėtingi.

Nepriklausomybės atgavimo išvakarėse pradėjęs formotis ir iki šiol išlaikęs tam tikrą rišlumą oficialus viešasis diskursas tebelinkęs sovietmetį vienareikšmiškai vertinti kaip aiškiai svetimą, sunkiai suvokiamą ir grėsmingą laiką (ypač tai akivaizdu kalbant apie J. Stalino epochą). Beje, kad ir kaip būtų keista, beatodairiškas sovietmečio atmetimas galėjo pravers- ti tiems veikėjams, kurie turi ką slėpti ir, pasinaudoję šia situacija, pasistengė sunaikinti savo nusikaltimų pėdsakus. Pavyzdžiui, nors yra žinoma, kad KGB daugelį savo dokumentų

⁵ Vienas pirmųjų šią sąvoką berods 1985 m. pavartojo britų tyrinėtojas R. Hewisonas. Plačiau žr.: R. Hewison, *The Heritage Industry. Britain in a Climate of Decline*, London: A Methuen Paperback, 1987.

⁶ J. Assmann, *Collective Memory and Cultural Identity*, *New German Critique, Cultural History / Cultural Studies* (Spring–Summer, 1995), p. 125–133.

⁷ M. Halbwachsas, *Mémoires collectives*, Paris: Albin Michel, 1997.

⁸ N. Abercombie, S. Hill, B. S. Turner, *The dominant ideology thesis*, London: Allen & Unwin, 1982.

⁹ P. Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, 1977.

sudegino ar išsivežė, tačiau istorikai jau aliarmojo, kad ir kituose archyvuose dėl atsinaus požiūrio į jų kaupimą bei saugojimą beturime mažiau šio laikotarpio šaltinių, lyginant kad ir su carinės epochos dokumentų kiekiu¹⁰, jau nekalbant apie buvusias pastangas *Archyvų įstatyme* įtvirtinti keistą nuostatą riboti tyrėjų priėjimą prie autentiškų šios epochos dokumentų, taip stabdant nešališkus jos tyrimus. Visa tai apsunkina objektyvų ir adekvatų šio laikotarpio vertinimą.

Tad kyla klausimas, kas „sava“ ir kas „svetima“ sovietmetyje? Kokius požiūrio į sovietmetį poslinkius galima stebėti kolektyvinėje Lietuvos gyventojų atmintyje? Galiausiai, kokios sovietinio laikotarpio interpretacinės strategijos¹¹ leistų ateities kartoms geriau pažinti bei suprasti šį kontroversišką laikotarpį?

SOVIETMETIS IR NAUJOJO TAPATUMO KONSTRAVIMAS

Pasak Johno R. Gilliso, bent jau Vakarų pasaulyje atminties istorija perėjo tris iš dalies persidengiančias fazes: priešnacionalinę (iki XVIII a. II pusės), nacionalinę (nuo Amerikos ir Prancūzų revoliucijos iki 1960 m.) ir dabartinę, postnacionalinę¹². Susidaro išpūdis, kad pokomunistinių Vidurio ir Rytų Europos valstybių padėtis iš dalies prieštarautų tokiai schemai – žlugus Sovietų Sąjungai šios šalys atsidūrė sparčiai besikeičiančiame globalizacijos ir transnacionalinių darinių formavimosi pasaulyje ir buvo priverstos ne tik radikalai keisti savo socioekonominę sanklodą, bet ir bandyti iš naujo (at)kurti tautinį tapatumą¹³. Tad kokią vietą naujojo tapatumo konstravime užima nesena praeitis ir kas gi imasi vadovaujančio vaidmens (per)formuojant jos vaizdinį?

Kultūrinė atmintis dažniausiai įtvirtinama tokiomis tradicinėmis formomis kaip profesionalioji istoriografija ir kitos istorijos populiarinimo priemonės (pradedant istorinių įvykių ekranizacijomis kine ar TV ir baigiant jų „gyvosiomis“ inscenizacijomis muziejuose ar istorinėse šventėse), institucijų tęstinumą įkūnijantys ar svarbius istorinius įvykius bei asmenis menantys pastatai ar vietos, gatvėvardžiai, memorialai, paminklai, atminimo lentos, minėjimai, šventės, muziejų ir parodų ekspozicijos ir t. t. Šie kultūrinės atminties ženklai, ritualai ir vietos įkūnija sąmoningą galią turinčios visuomenės dalies – politinio ir ekonominio elito – pasirinkimą, ką iš viso praeities įvykių bei asmenybių lobyno atrinkti, įprasminėti, minėti. Tokį procesą galima pavadinti tam tikra „atminties politika“.

„Atminties politikos“ prigimtis iš esmės yra *instrumentinė*, tai reiškia, kad jos pagrindinis bruožas yra *praktiškumas* ir, svarbiausia, *didaktiškumas*. Viešojoje erdvėje įkūnyta didaktika gali remtis tiek neigiamu prisiminimu – perspėjimu, kaip žmonės neturėtų elgtis, tiek, atvirkščiai, gali būti įkvepianti, skatinanti elgtis panašiai. Trumpai tariant, viešoji erdvė šiuo atveju tampa ypač moraliai orientuota. Taigi „atminties politikos“ skatinamas instrumentinis praeities įprasminimas būna skirtas ne tik tam, kad, kaip jau minėta, užtikrintų simbolinę valdžios legitimaciją, bet ir tam, kad visuomenėje įtvirtintų tam tikrą moralinę tvarką.

Kaip jau minėta, bet kuri „atminties politika“ neišvengiamai provokuoja esminę problemą – ką **pasirinkti** iš viso praeities įvykių masyvo ir ką įtraukti į kolektyvinę atmintį? Čia kal-

¹⁰ D. Gudavičiūtė, Istorikams XIX amžių tyrinėti lengviau nei sovietmetį, *Lietuvos rytas*, 2001 rugpjūčio 25 d., p. 5.

¹¹ Plg. A. Gedutis, „Kaip viskas vyko iš tikrųjų“, arba atminties konstravimo strategijos, *Filosofija, sociologija*, 2006, Nr. 1, p. 8–12.

¹² J. R. Gillis, *Memory and identity: the History of a Relationship*, p. 5.

¹³ Plačiau žr.: V. Tismaneanu, *Išsivadavimo fantazijos. Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*, Vilnius: Mintis, 2003.

bama ne tik apie minėtinų praeities elementų (įvykių, asmenybių, procesų ir pan.) atranką, bet ir šias reminiscencijas sukeliančių ar skatinančių daiktų bei vietų pasirinkimą.

Kaip teigia specialistai, visi autoritariniai bei totalitariniai režimai dėjo daug pastangų, kad perinterpretuotų praeitį sukurdami gana paprastą, neprieštarinę, vienalytį, nelankstų ir nekvestionuojamą jos vaizdinį¹⁴. Tai buvo daroma visų pirma savo teisėtumui konkrečioje teritorijoje pagrįsti ir išlaikyti¹⁵. Kartu buvo totaliai trinami¹⁶ ar radikaliai perinterpretuojami¹⁷ šiam tikslui neparankios kolektyvinės ir ypač kultūrinės atminties elementai ne tik viešojoje erdvėje, bet ir, jeigu tik įmanoma, privačioje komunikacijoje. Todėl sovietmečiu slėptų, ignoruotų ar falsifikuotų įvykių – „baltųjų istorijos dėmių“, ypač susijusių su Lietuvos valstybingumo praradimo aplinkybėmis, užpildymas tapo vienu svarbiausių Atgimimo epochos intelektualų uždavinių. Pavyzdžiui, nauji Molotovo-Ribbentropo pakto istoriografijos faktai, plačiai paviešinti masinės komunikacijos kanalais, iš tiesų tapo itin reikšmingi įvertinant įvykių ir aplinkybes, nes kolektyvinėje atmintyje jis iki tol mažai kam tebuvo žinomas. Visa tai leido ne tik paneigti sovietų valdžios pretenzijas į šias teritorijas, bet ir tą istoriografinį diskursą, kuriuo ji rėmėsi, ir tapo vienu svarbiausių po 1990-ųjų atskleistų faktų. Kartu buvo paneigtas ne tik senasis ideologinis diskursas, bet ir atmesti regimieji buvusios valdžios simboliai bei ženklai, kurie „dainuojančios revoliucijos“ įkarštyje pradėti negailestingai naikinti ar nuvainikuoti. Pasak P. Connertono, būtent taip senojo režimo pasmerkimas tampa naujos tvarkos kuriamuoju veiksmu¹⁸.

Taigi istorijos lūžio momentai, kvestionuodami praeities epochų liekanas bei prisiminimus, turi ypatingos reikšmės piliečių išgyvenamam istoriškumo patyrimui ir istorinės sąmonės „paaštrėjimui“. Be to, tam tikrų vėl itin svarbiais tapusių įvykių prisiminimų atranka ir interpretacija yra susijusi ir su potencialiai negatyviu patyrimu – galimybe skirtingoms visuomenės grupėms nesutarti ar net konfliktuoti dėl saugomos ir „išmetamos“ atminties turinio bei sudėtinių dalių. Taip ir atsitiko vertinant sovietinę epochą.

Sociologai yra pastebėję, kad „nepriklausomybės atkūrimo metais sovietmetis tiek viešajame diskurse, tiek privačioje atmintyje buvo suvoktas ir įvardytas kaip tuščias, prarastas laikas, tai, ką reikia atmesti kuriant visiškai kitokią visuomenę; kolektyvinė atmintis buvo sutelkta ties nepriklausomybės praradimo ir jos atgavimo įvykiais“¹⁹. Tokiais simboliniais veiksmais tapo įvairių sovietinės praeities aspektų viešas pasmerkimas žiniasklaidoje ir mitinguose, ideologinių paminklų griovimas²⁰, gatvėvardžių keitimas, sovietmečiu draustų simbolių ir institucijų atkūrimas, represuotųjų reabilitavimas ir t. t. Pasak filosofo M. P. Šaulausko, pirmajam posovietinės Lietuvos istorijos laikotarpiui (kaip, beje, ir daugeliui kitų šio regiono

¹⁴ G. J. Ashworth, *The Conserved European City as Cultural Symbol: the Meaning of the Text*, *Modern Europe, Place, Culture and Identity* (ed. by B. Graham), London: Arnold, 1998, p. 267.

¹⁵ J. E. Tunbridge, G. J. Ashworth, *Dissident Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Chichester: John Wiley and Sons, 1996, p. 138.

¹⁶ Šiuo fenomenu buvo susidomėta iškart po to, kai atsirado galimybės performuoti kolektyvinę Vidurio ir Rytų Europos atmintį. Žr.: *A l'Est, la mémoire retrouvée* (sous la dir. de Alain Brossat, Sonia Sombe, Jean-Yves Potel, Jean-Charles Szurek), Paris: Editions La Découverte, 1990.

¹⁷ Apie pereinamojo laikotarpio kolektyvinės atminties interpretacijas Sovietų Sąjungos kontroliuojamoje erdvėje žr.: T. Kuzio, *History, memory and nation building in the post-soviet colonial space*, *Nationalities papers*, 2002, vol. 30, Nr. 2, p. 241–264.

¹⁸ P. Connerton, *How Societies remember*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 6.

¹⁹ V. Gaidys, D. Tureikytė, I. Šutinienė, *Istorinė lietuvių atmintis*, *Filosofija, sociologija*, 1991, Nr. 1(4), p. 81.

šalių) buvo būdinga deideologizacijos tendencija²¹, pasireiškusi diskusijomis apie totalitarinę SSSR prigimtį, komunizmo nusikaltimus ir jų pasekmes. Tačiau ilgainiui komunizmo nusikaltimų demaskavimo įkarštis ėmė vėsti ir po truputį pradėjo kilti vis daugiau klausimų, liečiančių ne vien SSSR kilmę, raidą, bet ir pačią jos griūtį. Tuomet ir paaiškėjo, kad sovietmečio pažinimas nėra toks jau lengvas, kaip kad galėjo atrodyti iš pradžių. Tai liudija ir faktas, jog pirmosios išsamesnės SSSR istorijos studijos pasirodė tik pačioje XX a. pabaigoje²². Tad bėgantys metai šiais klausimais rašantiems jau leido nuo publicistinio-eseistinio tono po truputį pereiti prie išsamesnių istorinių, sociologinių, politologinių, antropologinių ir pan. sovietmečio analizų²³.

Kalbant apie laiką po Lietuvos valstybingumo sunaikinimo 1940 m., sąmoningai ar ne labiausiai išryškėja du atminties dėmenys: tragiškųjų, trauminių įvykių kolektyvinė atmintis (Antrasis pasaulinis karas, pirmoji sovietų okupacija, antroji sovietų okupacija, represijos, kolaboravimas ir pasipriešinimas) ir antrasis sunkiau apibrėžiamas atminties sluoksnis, susijęs su postalinine epocha, kai represijos nebebuvo tokios masiškos, o Lietuvos visuomenėje jau buvo išplėtotas išlikimo ir prisitaikymo prie komunistinės sistemos strategijų tinklas. Atsižvelgiant į tai, galima prisiminti pastebėjimą, kad „ilgiausiai visuomenės atmintyje išlieka arba įvykiai, kurie turi vienokį ar kitokį tęstinumą dabartyje, arba traumuojantys įvykiai, po kurių lieka neišspręstos kaltės, kančios, atsakomybė ir panašios problemos“²⁴. Tad būtina ties šiais dviem kolektyvinės atminties dėmenimis ilgiau apsisototi.

KOLEKTYVINĖS ATMINTIES ŽAIZDOS

Trauminės sovietmečio atminties įsisąmoninimo, įamžinimo bei perdavos problemos netrukus tapo aktualios 1990 m. nepriklausomybę atgavusioje Lietuvoje. Šalies padėtis dėl unikalių istorinių aplinkybių šiuo atžvilgiu buvo išskirtinė ir kartu gana tipiška, artima kitų buvusios SSRS bei Vidurio ir Rytų Europos šalių patirčiai. Visoms joms buvo būdingi staigūs ir netikėti istorinės sąmonės pokyčiai, prasidėję po M. Gorbačiovo inspiruotos SSRS demokratizacijos, kai staiga atsidendė iki tol slėptos skausmingos ir dramatiškos atminties sluoksnis²⁵. Tautinio atgimimo laikais viešojoje erdvėje labai išpopuliarėjo ir buvo plačiai naudojama kirgizų rašytojo Č. Aitmatovo romane „Ilga kaip šimtmečiai diena“ aprašyta atmintį praradusio *mankurto* metafora.

Nors atgavus nepriklausomybę ši kolektyvinė atmintis Lietuvoje pasidarė itin ryški, tačiau tenka pripažinti, kad tokia kolektyvinė patirtis anaipol nėra unikali. XX a. II pusėje

²⁰ Analogiški procesai kitose pokomunistinėse šalyse buvo analizuoti Vakarų menotyrininkų. Žr.: S. Michalski, *Public Monuments. Art in Political Bondage 1870–1997*, London: Reaktion Books, 1998; D. Gamboni, *The Destruction of Art. Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*, London: Reaktion Books, 1997; A. M. Shanken, *Research on Memorials and Monuments, Annales del Instituto de investigaciones esteticas*, 2004, No. 84, p. 163–171.

²¹ M. P. Šaulauskas, *Postkomunistinės revoliucijos šelmenys: į postmodernią Lietuvą?*, *Sociologija*, 1998, Nr. 2, p. 77–94.

²² Pavyzdžiui, žr.: *Россия XX век. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал*, Москва, 1997, т. 1–2.

²³ Pasaulio lituanistų bendrija 1996 m. išleido kontroversiškus sovietmečio klausimus bandžiusią analizuoti kolektyvinę studiją: *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir / ar prisitaikymas*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.

²⁴ I. Šutinienė, įvadas, *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*, Vilnius: Eugrimas, 2003, p. 8.

²⁵ *A l'Est, la mémoire retrouvée* (sous la dir. de A. Brossart, S. Sombe, J.-Y. Potel, J.-Ch. Szurek), Paris: La Decouverte, 1990.

visame pasaulyje būta daug tragiškų, skausmingų praeities įvykių bei bandymų juos vienaip ar kitaip įprasminti. Pamatiniais trauminės atminties siužetais lig šiol galima laikyti Antrojo pasaulinio karo²⁶, holokausto, apartheido, kolonializmo, komunizmo, nacizmo patirtų kančių bei apmąstymų įamžinimo pastangas. Tam tikras išskirtinumas šiuo atveju būtų nebent tas, kad, skirtingai nuo paminėtų atvejų, komunizmo nusikaltimai ir patirta kolektyvinė trauma Lietuvoje galėjo būti išviešinti tik praėjus ilgesniam laikui ir tai sukėlė tikrą „atminties bumą“ XX a. 10-ojo dešimtmečio pradžioje, ypač pasireiškusių memuarų, dokumentinių filmų bei paminklų gausa. Todėl šiuo atveju analizei, matyt, netiktų Vakarų sociologų įžvelgti tam tikri trauminės atminties svyravimų dėsningumai²⁷.

Iki šiol pastebimi skirtumai tarp Antrojo pasaulinio karo ir pokario laikotarpio analizių Lietuvos profesionalioje istoriografijoje ir vaizdinių kolektyvinėje atmintyje. Istorikai bando atskleisti visą šio globalaus įvykio sudėtingumą ir kompleksiskumą ir, siekdami nešališkumo, pateikia įvairias jo „matymo“ perspektyvas. Tuo tarpu kolektyvinė atmintis labiau linkusi apsiriboti etniniu monoperspektyvumu – į šiuos įvykius žiūrima iš konkrečios tautos ar valstybės „varpinės“. Tai neišvengiamai supaprastina susikurtą vaizdinį ir lemia emociškai / vertybiškai orientuotą dichotominį mąstymą – „gerieji“ ir „blogieji“, „aukos“, „didvyriai“, „nusikaltėliai“ ir t. t.

Kaip žinome, Lietuvos, kaip ir dviejų jos kaimynių – Latvijos ir Estijos, padėtis šiame kontekste yra išskirtinė. Jeigu Pirmasis pasaulinis karas tapo dėkinga prielaida jų nepriklausomybės at/sukūrimui, tai Antrojo pasaulinio karo išvakarės ir ypač jo baigtis ilgam likvidavo šių šalių savarankišką valstybinį statusą. Todėl painus Antrojo pasaulinio karo vaizdinyt lietuvių istorinėje sąmonėje, matyt, daugiausia yra nulemtas būtent identifikacijos sunkumų. Iš esmės galima teigti, kad šiame globaliame įvykyje Lietuva dalyvavo daugiau kaip geopolitinis *objektas*, o ne *subjektas*. Tiesa, subjektu ji vėl bandys ne kartą tapti: tai ir 1941 m. birželio sukilimas, ir vadinamasis „karas po karo“ – ilga ir tragiška ginkluota rezistencija sovietinei reokupacijai²⁸, ir, galiausiai, sėkmingai išspręsta „laisvės byla“ žlungant Sovietų Sąjungai.

Jeigu pagal sovietinę Antrojo pasaulinio karo interpretaciją, akcentavus 16-osios lietuviškosios divizijos vaidmenį, Lietuva buvo bandoma traktuoti kaip subjektas, t. y. *karo dalyvė*,

²⁶ Viena naujausių šios temos analizių yra Susanos Rubin Suleiman veikalas: S. R. Suleiman, *Crises of Memory and the Second World War*, Cambridge: Harvard University Press, 2006.

²⁷ Šiuo atžvilgiu įsidėmėtinas prancūzų sociologo Gėrardo Namer, kuris analizavo buvusių nacių kalinių atmintį ir jų vaidmenį pokario visuomenėje, tyrimas. Jis išskiria penkias šios trauminės atminties stadijas: 1) išlaisvinimo iš konclagerių 1945 m. ir tiesos atskleidimo; 2) 1945–1947 m. psichologinę krizę aukoms susidūrus su aplinkinių nesupratimu, abejingumu ar manipuliacija dėl politinių tikslų; 3) 1947–1961 m. „atlydį“, kai palaiapsniui „normalizuojasi“ trauminė atmintis; 4) naujosios, arba „spektaklio atminties“, formavimasis įvairių socialinių ritualų (minėjimų), kino, žiniasklaidos ir akademinio intereso dėka 1961–1974 m. ir 5) trauminės atminties banalizaciją po 1974 m., pasireiškusių bendražygių grupių kasmetinėmis „piligriminėmis“ kelionėmis į deportacijos vietas. Plačiau žr.: G. Namer, *Mémoire et société*, Paris: Méridiens Klincksieck, 1987, p. 141–156.

²⁸ Plačiau apie lietuvių rezistencijos kovas žr.: R. J. Misiūnas, Rein Taagepera, *The Baltic states: Years of dependence, 1940–1990*, London, 1993; *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States* (general editor Arvydas Anušauskas), Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, Du Ka, 1999; K. V. Tauras, *Guerilla Warfare on the Amber Coast*, New York: Voyages Press, 1962; V. Stanley Vardys, *The Partisan Movement in Postwar Lithuania, Lithuania under the soviets: Portrait of a Nation, 1940–1965*, New York: Frederick A. Praeger, 1965; T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago: Institute studies press, 1980; J. Daumantas, *Fighters for freedom. Lithuanian partisans versus the U.S.S.R. (1944–1947)*, New York: Manyland books, 1975.

tai atgavus nepriklausomybę atsirado bent keletas interpretacijos perspektyvų, apsunkinusių identifikaciją. Iki šiol yra aktualus klausimas, su kuo tapatintis – su *aukomis* (akcentuojant Molotovo-Ribbentropo sutartį ir ypač jos slaptuosius protokolus) ar su *vykdytojais* (ši perspektyva ypač išryškina lietuvių dalyvavimą holokausto akcijose). Pirmoji interpretacija visuomenei, žinoma, yra daug priimtinesnė ir patrauklesnė. Be to, Atgimimo epochoje prasidėjęs totalus sovietinės epochos atmetimas išskėlė iki šiol egzistuojančią problemą: jeigu sovietai Lietuvai reiškė blogį, tai gal tuomet jų priešininkai naciai gali būti automatiškai reabilituoti? Tokio lygio dichotomišką mąstymą iki šiol demonstruoja rusų propagandistai, ypač kilus diskusijoms dėl Baltijos valstybių vadovų dalyvavimo gegužės 9-osios jubiliejaus minėjime Maskvoje 2005 m., sovietų karių memorialo perkėlimas Taline ir t. t.²⁹

Tačiau paradoksalu, kad lietuviams „parankesnė“ Antrojo pasaulinio karo interpretacija („Lietuva kaip auka“) dėmesį kreipia ne tiek į pačią nacių okupaciją, kiek į įvykius „prieš“ ir ypač „po“ karo, t. y. pirmąją ir antrąją sovietų okupacijas, trėmimus ir ypač ginkluotą antisovietinę rezistenciją, juolab kad šie įvykiai sovietų propagandos sistemingai ir atkakliai buvo trinami iš istorinės atminties ir diskurso. Todėl Atgimimo epochoje istorinę lietuvių sąmonę ištiko savotiškas šokas aptikus ištisą sluoksnį šios trauminės patirties.

Antruoju, „neparankios“ interpretacijos, atveju („lietuviai – žydšaudžiai“) visuomenės atminties amneziniai mechanizmai būtų suveikę daug stipriau (tam padėjo ir sovietinė demonizuojanti už šiuos nusikaltimus atsakingų „buržuazinių nacionalistų“ ir žydų tragediją užtušuojančių aukų, kaip savotiškų betaučių „tarybinių žmonių“, mitema, leidusi juos psichologiškai atriboti nuo likusios „lietuvių liaudies“), jeigu ne užsienio žydų organizacijų, ypač S. Wiesentalio centro, raginimas pripažinti lietuvių kaltę dėl dalyvavimo holokauste. Reakcija į šiuos raginimus lietuvių visuomenėje sukėlė svyravimą nuo visiško atsisakymo pripažinti tokių įvykių egzistavimą ir prisiimti bet kokią kolektyvinę atsakomybę (ypač pokaryje gimusioms kartoms) iki viešos Lietuvos vadovų atgailos dėl holokausto.

Nors ilgainiui teorija, kad lietuvių dalyvavimas holokauste buvo tik pelnytas atsakas į žydų tautybės asmenų veiklą represinėse struktūrose pirmosios sovietų okupacijos metu, buvo istorikų bendruomenės vieningai pasmerкта kaip neteisinga ir nekorektiška, tačiau kasdienybėje ji išlieka gana gajū, nepaisant daugelio lietuvių dalyvavimo gelbstint žydus. Ir ne tik. Ar ne tam tikra, galbūt nesąmoninga tokios teorijos apraiška galima būtų laikyti Lietuvos respublikos *Atmintinų dienų sąrašę* egzistuojančias net tris (!) atskiras genocidą (genocidus?) menančias dienas: birželio 15-oji – *Okupacijos ir genocido diena*, rugsėjo 23-ioji – *Lietuvos žydų genocido diena* ir spalio 16-oji – *Mažosios Lietuvos gyventojų genocido diena*. Vis dėlto sociologės I. Šutinienės atlikti tyrimai rodo, kad istorinė lietuvių sąmonė, nors ir diferencijuodama atsakomybę už šiuos nusikaltimus „svorį“ vokiečiams ir lietuviams, vis labiau linksta į viena-reikšmiškai neigiamą jų vertinimą, nebepaisantį vykdytojų tautybės.

Yra žinoma, kad sovietinės okupacijos metu žuvo ir nukentėjo apie 350 tūkst. Lietuvos gyventojų³⁰. Jų atminimo išsaugojimu valstybiniu lygiu buvo susirūpinta vos atgavus ne-

²⁹ Maskvos kvietimo dalyvauti šiose iškilmėse sulaukę Baltijos šalių vadovai sprendė dilemą: Prezidentų dalyvavimas reikštų, kad Baltijos valstybės pripažįsta ir susitaiko su sovietinės okupacijos bei aneksijos, kaip Antrojo pasaulinio karo pasekmės, faktu, o atsisakymas gali būti traktuojamas kaip nepagarba antihitlerinės koalicijos atminimui. Lietuvos ir Estijos Prezidentai, kaip žinome, galiausiai atsisakė šios kelionės, pasitenkinę tik sveikinimais.

³⁰ *Lietuva 1940–1990*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 305.

priklausomybę – LR Vyriausybės patvirtintais teisiniais aktais vykdomos valstybinės memorialinių vietovių ir statinių įamžinimo bei įpaveldinimo programos. Buvusių paminklų atstatymu³¹, naujų statyba, medžiagos apie sovietinių represijų ir rezistencijos aukas rinkimu ir kaupimu, mūšių ir partizanų žuvimo vietų, partizanų stovyklų, bunkerių ir kapinių lokalizavimu užsiėmė ne tik suinteresuoti pavieniai asmenys, visuomeninės organizacijos, bet nuo 1995 m. sistemingai bei kompleksiskai – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbuotojai. Ant pastatų, kuriuose buvo kalinami ir kankinami Lietuvos piliečiai, ir geležinkelio stočių, iš kurių buvo tremiami bei išvežami į lagerius Lietuvos gyventojai, pradėtos tvirtinti memorialinės lentos.

Pirmaisiais nepriklausomybės metais veikiai prasiveržusį sovietmečiu nukentėjusių žmonių – rezistentų, tremtinių ir disidentų – memuarų srautą sekė kitos socialinės atminties raiškos formos: tragiškųjų įvykių įtraukimas į atmintinų dienų sąrašus³², įvairūs socialiniai ritualai (pavyzdžiui, artimųjų palaikų parsivežimas iš Sibiro³³, pastaruoju metu pradėtos organizuoti didaktinių tikslų turinčios jaunimo kelionės į tremties vietas Sibire), muziejai (Vilniuje buvusiose KGB rūmuose 1992 m. įsteigtas Genocido aukų muziejus, pavaldus Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centrui, 2001 m. atidarytas privatus Grūto parkas, nūnai kuriamas „Homo sovieticus“ muziejus Tuskulėnų dvare), taip pat paminklai, archyvai, nuo 1998 m. veikia „Tarpautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti“ ir t. t. Taigi šiam dramatiškam siužetui tyrimų ir įamžinimo pastangų bent jau kiekybiškai netrūksta.

Vis dėlto kai kurie iki šiol neišspręsti klausimai (nesibaigiančios diskusijos dėl pagrindinio paminklo partizaniniam pasipriešinimui vietos bei formos) rodo, kad kolektyvinė ir kultūrinė atmintys kai kuriais atvejais nesutampa. Pavyzdžiui, oficialus paminklas Sausio

³¹ G. Jankevičiūtė, Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1918–1940 ir 1998–1993, *Menotyra*, 1995, Nr. 2, p. 60.

³² Iš viso *Atmintinų dienų sąrašė* (naujausia jo redakcija buvo priimta 2006 07 19) Antrajam pasauliniam karui ir sovietmečiui įamžinti skirta 12 atmintinų dienų iš 44. Taigi galima spręsti, kad kolektyvinėje atmintyje (kurios viena iš formų yra atmintinos dienos) yra formuojamas dramatiškas, į kančias ir skriaudas orientuojantis sovietmečio vaizdinys.

³³ Šiam siužetui 1990–1993 m. buvo skirta per 10 dokumentinių filmų, jau nekalbant apie TV laidas. Kultūros istorikė Rūta Šermukšnytė, analizavusi istorinius siužetus nepriklausomos Lietuvos kino ir TV dokumentikoje, aptardama vieną iš tokių filmų „Karlagas – mirties žemė“ (scen. aut. H. Paulauskas, rež. V. Gruodis, op. R. Leipus, LRT, 1990) pažymėjo, kad jis reprezentuoja juostas, sukurtas Sąjūdžio ir pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos metais gausiai vykdytų ekspedicijų į tremties bei kalinimo vietas medžiagos pagrindu. Viena iš filmo medžiagų – vaizdo kamera užfiksuota kolektyvinė politinių kalinių ir jų artimųjų atmintis (interviu). Represuotų asmenų pasakojimuose prisimenamos suėmimo aplinkybės, nežmoniška kelionė į kalėjimo vietą, sunkios gyvenimo sąlygos joje, prižiūrėtojų nejautrumas žmonių kančioms, pavieniai įvykiai. Pažymėtina, kad tokia informacija kartojasi daugelyje šio pobūdžio dokumentinių filmų, laidų, literatūrinėje memuaristikoje – kinta tik kančių vietos, datos, kankintojų ir nukentėjusiųjų pavardės. Nukentėjusiųjų prisiminimai ir diktoriaus tekstas minėtame filme papildomi kalėjimo vietų, buvusių kapų, mirtininkų kameros scenomis, kurios atlieka kančių lokalizacijos bei detalizacijos funkciją. Pasak R. Šermukšnytės, „filme nėra sukuriama naujas žinojimas apie praeities tikrovę, o tik priminama, daroma, vėl atpažįstama tai, kas daugelyje memuaristinio pobūdžio laidų, filmų buvo girdėta bei matyta. Visa tai leidžia daryti išvadą, kad kūrėjams svarbiausias yra moralinis praeities aspektas, vertybinė informacija, kuria siekiama nacionalinių vertybių įteisinimo, tautinio identiteto formavimo bei stabilizavimo tikslų“. Žr.: R. Šermukšnytė, Lietuvos istorija dokumentiniame kine ir televizijoje. Diskurso konstravimo ypatybės, *Lietuvos istorijos studijos*, 2004, Nr. 14, p. 122–124.

13-osios aukoms prie TV bokšto buvo pastatytas tik 2005 m., nors spontaniškai žmonių atvežti savadarbiai kryžiai ir kopyltėlės ten atsirado netrukus po tragiškųjų įvykių. Šiuo atveju delsimas statyti paminklus ar jų nebuvimas tik signalizuoja praeities įvykių interpretacijos bei vertinimo sunkumus, ypač tai ryšku partizaninio pasipriešinimo įamžinimo atveju³⁴. Nors ir tapęs vienu pamatinių Lietuvos istorijos siužetų (šalia didžiųjų kunigaikščių epochos ir dabartinės nepriklausomybės atgavimo peripetijų, ypač Sausio 13-osios įvykių), jis iki šiol neturi vienareikšmės traktuotės: sovietinę partizanų demonizaciją pakeitusi vėlesnė (oficialioji beapeliacinė) heroizacija šiandien yra klabinama revizionistinių ir reliatyvistinių diskusijų, kuriose nešališki istorikų tyrimai³⁵, besilaikantys „kaip iš tikrųjų buvo“ principo, pasitelkiami tam tikriems ideologiniams tikslams. Jeigu net valstybingumo gynimo su ginklu rankose idėja kartais imama kvestionuoti žvelgiant iš tautiškumo perspektyvų (ypač pabrėžiant broliųdišką partizaninio karo aspektą), tai juo labiau vėlesnės sovietmečio eigos aksiologinio vertinimo perspektyvos kolektyvinėje atmintyje darosi vis labiau išskydusios.

NUO KOLABORAVIMO IKI „TYLIOSIOS REZISTENCIJOS“

Politiniu lygmeniu praeities permąstymas Atgimimo epochoje tapo susietas ne tik su naujojo tapatumo konstravimo poreikiais, bet ypač su dabarties galių rekonfiguracijomis. Galima teigti, jog pirmam nepriklausomybės penkmečiui būdingas radikalus „kairės“ ir „dešinės“ kaip ne tik politologinių, bet ir moralinių kategorijų supriešinimas, ypač siejamas su skirtingais požiūriais į sovietinį laikotarpį ir dabartinę Rusiją³⁶. Tapatinimasis su viena ar kita politine jėga tuomet automatiškai pareikalavo atitinkamo angažavimosi jos palaikomos praeities versijos atžvilgiu. Galima teigti, kad būtent požiūris į okupaciją, vienų dalykų išryškėjimas ir teigimas, kitų atmetimas ar nutylėjimas ir lėmė tokią stiprią „dešinės“ ir „kairės“ konfrontaciją pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos politinio ir visuomeninio gyvenimo metais³⁷.

Besikuriančių dešiniųjų partijų atstovai iš karto labai ryškiai siekė atsiriboti nuo okupaciją legitimuojančio diskurso, vienareikšmiškai paneigdami bet kokią to palikimo vertę. Tokią lai-

³⁴ Nors pastaruoju metu ši problema kolektyvinėje lietuvių atmintyje vėl stipriai aktualizuota, pasirodė daug tekstų ir visuomeninių diskusijų šiuo klausimu, apsiribosime paminėdami tik vieną iš jų, žr.: *Kodėl Lietuva droviasi didžiutis partizanų žygdarbiu?* (atviro stalo diskusija), *Veidas*, 2007 02 15, Nr. 7.

³⁵ Naujausia istoriografija šia tema: A. Anušauskas, Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 14–18; A. Anušauskas, A Comparison of the Armed Struggles for Independence in the Baltic States and Western Ukraine, *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, p. 63–70; A. Anušauskas, Kai kurie lietuvių rezistencijos fenomeno bruožai, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2003, Nr. 1 (13), p. 41–47; M. Pocius, Antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.: represinių struktūrų nuostoliai ir civilinių gyventojų netektys, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997, 1998, p. 198–222; M. Pocius, Partizaninis pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.: kova su kolaboravimu kaltintais gyventojais, Vilnius, LII (daktaro disertacija), 2005; B. Gailius, *Partizanai: tada ir šiandien*. Vilnius, Versus aureus, 2006.

³⁶ Plačiau žr.: R. Čepaitienė, Lietuvių istorinės sąmonės tyrimų perspektyvos: ideologinis problemos lygmuo, *Politologija*, 2004, Nr. 3(35), p. 84–100.

³⁷ 1993–1995 m. atlikti sociologiniai tyrimai atskleidė, kad iš trijų Baltijos šalių (a) lietuviai palankiausiai vertina praeitį; (b) lietuvių praeities vertinimas koreliuoja su jų politinėmis preferencijomis: Sąjūdžio šalininkai išsako labai negatyvų sovietmečio vertinimą, LDDP rėmėjai – ekstremaliai pozityvų; (c) skirtumai tarp šių dviejų pozicijų didėja – Sąjūdžio šalininkai vertina 48 neigiamais punktais, o LDDP – 54 teigiamais. Žr.: V. Gaidys, *Praeities, dabarties ir ateities vertinimas Baltijos šalyse 1993–1995 m.*, Vilnius, 1996. Toks perdėtas dėmesys praeičiai išliko ir vėlesniais metais.

kyseną galime sieti su istorinės sąmonės problematikoje vartojama *svetimumo* sąvoka. Tai yra jausena, kai kažkurie praeities reiškiniai ar įvykiai yra mums visiškai nepriimtini ir net nesuvokiami. Kartu ieškota, su kuo toje praetyje tapatintis (*istorijos artimumas*). Šalia vėl atgijusių didžiojo nacionalistinio naratyvo siužetų – viduramžių kunigaikščių ir tautinio atgimimo veikėjų epochų – siekta prikelti ir tarpukario respublikos, arba liaudiškai tariant „Smetonos laikų“, dvasią kaip tikrąjį, tik okupacijos užgniauztą lietuvišką valstybingumą. Iš esmės analogiški procesai, kai komunistinio režimo suformuota praeities versija buvo be apeliacijų atmesta kartu susigrąžinant sovietmečiu eliminuotą ankstesnįjį istorijos vaizdinį³⁸, būdingi visoms pokomunistinėms šalims. Praeities kančios ir žygiai dažnai būdavo paverčiami politiniu instrumentu, o tai pagimdė posovietinėje erdvėje išplitusį „idėjinio persivertėlio“ tipą. Sovietmečiu išpuoselėti išlikimo ir prisitaikymo instinktai leido daliai visuomenės (dažnai net kompromisų su sąžine sąskaita) nesunkiai prisitaikyti prie naujų sąlygų bei perimti pažiūras, kurias „dainuojančios revoliucijos“ laikais palaikė dauguma. „Formuojantis viešajai nuomonei, ypač *krizės* atveju, žmonės atsiduria jau suformuotų nuomonių, palaikomų atskirų grupių, akivaizdoje, ir tuomet pasirinkti nuomonę, reiškia pasirinkti grupę. <...> Tikrovėje nuomonės tampa jėgomis, o nuomonių sąveika – tarpgrupiniais jėgų konfliktais“, – rašė prancūzų sociologas P. Bourdieu³⁹.

„Kairumo“ idėjos plėtotė per pastarąjį dešimtmetį nuėjo kiek kitu keliu. Kaip reikėtų tikėtis, čia *istorijos svetimumo* ir *artimumo* dėmenys lyg ir susikeitė vietomis. Nors buvę LKP nariai praktiškai papildė visų dabartinių politinių partijų gretas, būtent LDDP įvaizdis neišardomai suaugo su ekskomunistų vardu.

Jeigu „dešinieji“ radikalčiai atmetė sovietmetį, tai „kairiųjų“ stovykloje regime nevienareikšmį santykį su juo. Čia būtų galima išskirti „idealistų“, kuriems priskirtina Lietuvos socialistų partija, ir „pragmatikų“ (buvusi LDDP⁴⁰) grupes. Pirmieji iš tiesų nuoširdžiai tiki socializmo teikiamomis galimybėmis, antrieji teigia „tais laikais“ tiesiog racionaliai išnaudoję sovietinę sistemą ir tik apsimitinę „idėjiniais“, kartu siekdami naudoti Lietuvai. Čia netikėtai naujai suskamba konservatizmo sąvoka. Juk pagal klasikinį apibrėžimą, tikraisiais konservatoriais turėtume vadinti socialistus, siekiančius išsaugoti gerąsias sovietmečio puses... Tik pastaruoju metu vėl ėmusi stiprėti kairioji mintis viešajame diskurse jau nebesiejama su tiesiogine ar paslėpta sovietmečio apologetika.

Nors tam tikra simboline desovietizacijos pastanga galima laikyti faktą, kad visoms trims Baltijos valstybėms anksčiau ar vėliau vadovauti buvo išrinkti sovietmečiu nesuštepę išeivijos atstovai, visgi tenka pripažinti, kad tikroji desovietizacija Lietuvoje politiniu lygmeniu taip ir neįvyko. Tam tikri jos bandymai palietė tik sovietmečio represines struktūras, tačiau iš esmės apėjo nomenklatūrą, kurios atstovai sėkmingai įveikė pereinamojo laikotarpio sunkumus, pakeisdami tik savo politinę retoriką, bet ne grupinio mentaliteto *habitus* ir išsaugodami turėtų ryšių bei įtakų tinklą. Po ilgų svarstymų gana vėlai priimtame liustracijos⁴¹

³⁸ Prisiminkime, kaip Atgimimo metu A. Šapokos redaguota „Lietuvos istorija“ staiga visuotinai tapo privalomu „tautiškumo“ atributu.

³⁹ П. Бурдьё, *Социология политики*, Москва, 1993, с. 173.

⁴⁰ 2001 m. sausio 27 d. LDDP ir LSDP susijungė ir pasivadino LSDP, naujai partijai iki 2007 m. gegužės vadovavo A. Brazauskas.

⁴¹ Liustracija (lot. *lustratio*) – pirminė prasmė – senovės Graikijoje ir Romoje atliekami apšalymo ritualai. Po komunistinių režimų žlugimo 1989–1990 m. terminu imta apibrėžti teises priemones, kuriomis siekama apriboti buvusių komunistų ir ypač slaptosios policijos darbuotojų dalyvavimą politikoje ar visuomeniniame sektoriuje. Iš <http://en.wikipedia.org/wiki/Lustration> (žr. 2007 03 23). Liustracijos įstatymų tikslas - atskirti senąją nomenklatūrą nuo besiformuojančios valdančiosios grupės, pakelti politinio elito profesionalumo ir etinių nuostatų lygį.

įstatyme⁴² nebuvo įvardytos visos su KGB bendradarbiavusių asmenų kategorijos (taip pat ir rezervininkai) ir nustatyta skirtingo dydžio atsakomybė⁴³, o tai sukėlė daug iki šiol tebesitęsiančių ar nuolat gaivinamų politinių problemų. Apskritai liko neišspręstas klausimas, ar demokratinis principas visiems norintiems aktyviai reikštis politikoje taikytinas ir senajam politiniam elitui? Pradžioje, matyt, buvo tikėtasi, kad viešai pasmerkus politinius ir moralinius komunizmo nusikaltimus ji išsispręs savaime, tačiau taip neatsitiko. Senojo politinio elito atstovai (technokratinis nomenklatūros sparnas, laiku atsiribojęs nuo „grynujų“ ideologų) ir toliau liko aktyvūs politikos formuotojai, o jų politiniams oponentams taip ir nepavyko pasiūlyti ir įdiegti nuoseklių šios problemos sprendimų⁴⁴.

Be to, Lietuvoje aiški ir nedviprasmiška viešojo gyvenimo desovietizacija neįvyko ir dėl to, kad čia komunistinės valdžios atstovai greitai persiorientavo ir tapo ne tik teigiamai nusiteikę reformų atžvilgiu, bet kartu ir aktyvūs reformų dalyviai, tad jų, skirtingai nei KGB, visuomeniniame diskurse nepavyko vienareikšmiškai demonizuoti. Kita vertus, skirtingai nuo kai kurių buvusio soclagerio šalių (Vokietijos, Čekijos, Lenkijos ir pan.), kurių piliečiai pereinamuoju laikotarpiu sugebėjo išsaugoti didžiąją dalį represinių struktūrų archyvus, Lietuvoje didelė dalis jų buvo sunaikinta, išvežta ar išvogta, tad yra beveik neįmanoma tiksliai nustatyti visų bendradarbiavusių su represinėmis struktūromis skaičiaus ir jų atsakomybės masto, o kartas nuo karto viešumą pasiekiantys faktai dažniausiai naudojami kaip tam tikromis aplinkybėmis parankus politinio kompromato įrankis⁴⁵.

Anot paveldo vadybos specialistų kanadiečio J. E. Tunbridge'o ir olando G. J. Ashwortho, skausmingų praeities įvykių atžvilgiu paprastai pasirenkamos dvi pagrindinės strategijos⁴⁶. Pirmą – sąmoninga **kolektyvinė amnezija**, kai apsimetama, kad nieko neįvyko ir istoriniame diskurse vengiama prisiminti. Antra – jeigu tai neįmanoma ar nepavyksta, imamasi **reliatyvizmo** (kuo labiau išplečiama kolaborantų grupė ir teigiama, kad visi vienaip ar kitaip bendradarbiavo) arba, atvirkščiai, skriaudikų **demonizacijos**.

Pastarosios dvi praeities interpretavimo versijos ir paplito Lietuvos politiniame elite. Pagal pirmąją, populiariai tariant – „LDDP versiją“, sovietinės Lietuvos vadovybė siekė išnaudoti nepalankias aplinkybes ir įvairiomis klastomis apgaudinėdama „Centrą“ rėmė tautinės kultūros ir mentaliteto išsaugojimą. Šią hipotezę paremtų istoriografijoje vartojama *tautinio socializmo* sąvoka, perimta bene iš išeivijos sovietologų⁴⁷. Tačiau mūsų istorijos mokslas dar nėra išsprendęs šiuo atveju svarbios *tautinio socializmo* problemos, t. y. lietuviškos sovietinės valdžios „savarankiškumo“ „Centro“ atžvilgiu klausimo, tad kol kas nėra galimybių nustatyti objektyvią šių jėgų įtaką. Dėl to tebekyla daug ginčų dėl LKP pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus „nuopelnų“ Lietuvai ir pan. Antrąją elgesio strategiją pasirinko daugiau dešinės pakraipos politinės jėgos, susitapatinusios su totalitarizmo aukomis. Skyrėsi ne tik šių grupių sovietmečio vertinimas, bet ir praeities vertybių prioriteto pasirinkimas. Tuo metu politinės dešinės atstovai pabandė monopolizuoti tautos atminties ir paveldo interpretacijas.

⁴² Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusių apsaugos įstatymas (Liustracijos įstatymas) buvo priimtas 2000 m. (*Valstybės žinios*, 1999, Nr. 104–2976; 2000, Nr. 52–1485). Kiek anksčiau, 1998 m., buvo priimtas Lietuvos Respublikos įstatymas Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos (*Valstybės žinios*, 1998, Nr. 65–1877).

⁴³ A. Anušauskas, Liustracijos priešininkai pasinaudojo situacija, *Lietuvos žinios*, 2007 03 23.

⁴⁴ A. Umbrasaitė, Ar reikalinga liustracijos revizija?, *Atodangos*, 2005 02 25, Nr. 21.

⁴⁵ Ar atėjo laikas užmiršti praeitį? (apskrito stalo diskusija), *Veidas*, 2007 03 01, Nr. 9.

⁴⁶ J. E. Tunbridge, G. J. Ashworth, *Dissonant Heritage...*, p. 109.

⁴⁷ R. J. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 263.

Jau minėtas J. E. Tunbridge'o ir G. J. Ashwortho trauminės atminties tipologizavimo modelis buvo panaudotas 2003 m. Socialinių tyrimų institute atliktame tyrime, kuriuo bandyta panagrinėti vyresniosios kartos „paprastų Lietuvos žmonių“ požiūrius į sovietmetį. Pasak tyrimą atlikusios sociologės I. Šutinienės, su stalininėmis represijomis susiję žmonės aiškiai laikėsi „amnezijos“ versijos – vengė atskleisti arba atvirai neigė savo bendradarbiavimą. Dalinės amnezijos ir reliatyvizmo strategijos buvo būdingos daugeliui vėlesniu laikotarpiu itin aktyviai kolaboravusių su okupaciniu režimu žmonių. Mažiau kolaboravę pasisako už „tiesos sakymą“ – jų nuomone, praeitis turi būti įvardyta ir įvertinta iš dabarties pozicijų pakankamai atvirai ir nevienareikšmiai. Jų netenkina nei „amnezijos“, nei reliatyvūs vertinimai, nei vienpusės herojiškos praeities interpretacijos nutylint keblesnius aspektus. Panašios pozicijos laikosi ir dauguma sovietinio režimo aukų – buvę politiniai kaliniai ir tremtiniai. Daroma išvada, kad tiek panašūs tyrimai kitose totalitarizmą patyrusiose šalyse, pavyzdžiui, Vokietijoje, tiek ir šis tyrimas atskleidžia, jog visuomenės daugumai reikalinga ir naudinga aiški riba tarp dabarties ir sovietmečio. Atvirumas ir „tiesos sakymas“ šiuo metu ne supriešintų visuomenę, o, atvirkščiai, padėtų greičiau pasiekti pilietinį sutarimą⁴⁸.

Tad galima teigti, kad bene didžiausios reikšmės sovietmečio vertinimams turintis lietuviškas „Viši sindromas“⁴⁹, t. y. kolaboravimo mastų, formų ir atsakomybės klausimai, rimtai beveik nesvarstomas, o tai sudaro prielaidas palaiptam sovietmečio perinterpretavimui kai kuriems veikėjams palankioje šviesoje. Kai „okupacijos“, „aneksijos“, „kolaboravimo“, „pasipriešinimo“ ir „prisitaikymo“ reiškiniai ir jų formos nėra vienareikšmiškai apibrėžtos, atsiveria kelias kalboms apie sovietmetį kaip apie tam tikrą Lietuvos valstybės gyvavimo formą, nes, nepaisant politinės padėties, ir tuomet egzistavo ribotos sąlygos lietuviškai kultūrai ir tautiškumui.

KASDIENYBĖS PRISIMINIMŲ PRIEŠTAROS

Nepaisant skausmingų, trauminių, neparankių ir nemalonių sovietinės praeities dėmenų, ta pati epocha kolektyvinėje atmintyje išsaugo ir nemažai savumo, artimumo bruožų bei ženklų. Vis dar gyvename nuo sovietmečio nedaug kokybiškai tepakitusioje kultūrinėje aplinkoje. Gana greit po nepriklausomybės atkūrimo sociologai pradėjo fiksuoti kai kurių, ypač vyresniosios kartos, piliečių paslėptą ar net atvirą nostalgiją sovietinei praeičiai, įsivaizduojamiems ar realiai „geresniems“, „sotesniems“ ir „saugesniems“ laikams, kuo nūnai jau pradeda sumaniai naudotis ir rinkti, siūlantį vartotojams su netolima praeitimi teisingai ar klaidingai⁵⁰ siejamus (dažniausiai maisto) produktus⁵¹.

⁴⁸ I. Šutinienė, Posovietinė dilema, <http://www.delfi.lt/news/daily/comments/article.php?id=5917442> (žiūrėta 2005 10 13).

⁴⁹ Plg. prancūzų istoriko Henry Rousso tyrinėjimus: H. Rousso, *Le syndrome de Vichy, de 1944 à nos jours*, Paris: Seuil, 1987; E. Conan, H. Rousso, *Vichy: un passé qui ne passe pas*, Paris: Fayard, 1994.

⁵⁰ Įdomu, kad šiuolaikinėje kultūros paveldo vadyboje „paveldo“ terminas jau imamas vartoti „bet kam, ką vienaip ar kitaip, teisingai ar klaidingai galima susieti su praeitimi“, ir tai išplauna pačią „autentiškumo“ sąvoką. Žr.: P. Johnson, B. Thomas, Heritage as Business, *Heritage, Tourism and Society* (ed. by D. T. Herbert), London: Mansell, 1995, p. 170.

⁵¹ Net jeigu šiandien gaminamos iš tiesų sovietmečiu atsiradusios ir naudotos prekės, visgi daugėja ir tokių, kurios tik dedasi sovietinėmis, nes jų skonis ar kitos savybės mažai ką turi bendra su to meto tikrove (pavyzdžiui, ledai „Nostalgija“, kurių pakuotė kelia aliuzijas su veikiau nacistine nei socrealistine estetika). Tad šiandieniniam vartotojui gali susidaryti klaidinantis įspūdis apie sovietmetį kaip turtingą, prekių gausa bei įvairove pasižymėjusį laikotarpį. Įdomu, kad „tarybinių“ maisto produktų reklama dažnai akcentuoja ne patį sovietmetį, o netiesiogiai priešpriešina dabarties maisto prekių dirbtinumą (mėsos pakaitalai) to meto „sveikam bei natūraliam“ maistui.

Buvusių „soclagerio“ šalių nostalgija netolimai praeičiai išties paradoksali. Juk ši sąvoka paprastai tapatinama su prarastų namų, savotiško „aukso amžiaus“ ilgesiu. Šiuo atveju tektų kalbėti veikiau apie tam tikrą „Stokholmo sindromo“ sociokultūrinę atmainą. Nesunku numanyti, kad už šio keisto reiškinio, kurio mastus ir formas iš esmės gana sunku apčiuopti, gimimą atsakingas ne tiek pats sovietmetis, kiek sudėtinga ekonominė ir socialinė padėtis pokomunistinių šalių, atsidūrusių nuolatinėje „perėjimo“ (*transition*) į laisvąją rinką ir pilietinę demokratiją būsenoje, ir, ypač lyginant su išsivysčiusiomis valstybėmis, su tuo susiję psichologiškai sunkiai pakeliami pažeminimo ir atskirties jausmai. Bene ryškiausias tokios socialinės stigmatizacijos pavyzdys – buvusi Rytų Vokietija, po susijungimo itin aštriai pajutusi savo nevisavertiškumą ir kaip vieną iš jo gydymo būdų pasirinkusi senojo, komunistinio, identiteto elementų įtraukimą į naująjį tapatumą. Šis fenomenas įgavo net savitą „ostalgijos“ pavadinimą ir veikia sulaukė ne tik socialinių analitikų dėmesio⁵², bet nūnai jau puikiai išnaudojamas ir turizmo industrijos⁵³.

Galima teigti, kad buvusi VDR šiuo atžvilgiu nėra jokia išimtis. Iš esmės visos pokomunistinės valstybės, konstruodamos naująjį tapatumą, susiduria su sunkiai sprendžiama problema – atmesti ar integruoti savo sovietinę praeitį bei specifinę patirtį į dabarties pasaulėžiūrų bei vertybių koordinacinių erdvę? Šiuo atveju, matyt, kalbama apie antropologės Svetlanos Boym išskirtus nostalgijos tipus – restauratyviąją ir refleksyviąją⁵⁴. Pirmuoju atveju siekiama restauruoti, susigrąžinti ar atkurti praeities simbolius, ritualus, materialiuosius objektus, antroju – bandyti išsaugoti subyrėjusius atminties fragmentus. Galime stebėti, kaip nepriklausomybės pradžioje Lietuvoje totaliai atmesta sovietmečio kolektyvinė atmintis šiandien jau bando konkuruoti su kitais daug svarbesniais siužetais – LDK ar tarpukario epochomis.

Paveldosaugos teoretikas J. E. Tunbridge'as yra pastebėjęs ir kitą fenomeną, kurį pavadino „tapatumas *versus* ekonomika“ dilema⁵⁵. Tai reiškia, kad Vidurio ir Rytų Europos, taip pat kai kurios buvusios SSRS šalys, linkusios į komunistinės epochos paveldą žiūrėti veikiau kaip į trikdį konstruojant naująjį tautinį tapatumą, sulaukia užsienio turistų dėmesio ir atitinkamai nemenkų finansinių įplaukų būtent dėl jo⁵⁶ (ši teiginį pagrindžia ir tarp užsienio turistų populiarus mūsiškis Grūto parkas). Šiuo atveju galima rasti ne tik akivaizdžių skirtumų, bet ir bendrybių, pavyzdžiui, muziejiniemis, audiovizualiniemis ir pan. priemonėmis aktualizuota Šaltojo karo patirtis⁵⁷ kasdienybės lygmeniu, be abejonės, padeda rasti kur kas daugiau sąlyčio taškų tarp Vakarų ir Rytų blokų piliečių, nei galėjo įsivaizduoti patys to meto priešiški stovyklų ideologai.

⁵² Plačiau žr.: J. Bach, “The Taste Remains”: Consumption, (N)ostalgia, and the Production of East Germany, *Public Culture*, 2002, October 1, No 14(3), p. 545–556; I. Geisler, Domesticating East Germany communism through celluloid and bricks, <http://www.opendemocracy.net/content/articles/PDF/1562.pdf> (žr. 2007 01 13); J. Cramer, Goodbye Lenin: the uses of nostalgia, <http://www.opendemocracy.net/content/articles/PDF/1433.pdf> (žr. 2007 01 13).

⁵³ D. Light, Gazing on communism: heritage tourism and post-communist identities in Germany, Hungary and Romania, *Tourism Geographies*, 2000, No. 2, p. 157–176.

⁵⁴ S. Boym, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001, p. 41–49.

⁵⁵ J. E. Tunbridge, Whose Heritage? Global Problem, European Nightmare, *Building a New Heritage. Tourism, Culture and Identity in the New Europe* (ed. by G. J. Ashworth and P. J. Larkham), London: Routledge, 1994, p. 123–134.

⁵⁶ D. Light, Gazing on communism: heritage tourism and post-communist identities in Germany, Hungary and Romania, *Tourism Geographies*, 2000, No. 2, p. 157–176.

⁵⁷ D. Uzell, The hot interpretation of the Cold War, *Monuments of War. The evolution, recording and management of twentieth-century military sites*, English Heritage, 1998, p. 18–21.

IŠVADOS

Sovietmečio kolektyvinė atmintis ir materialusis bei nematerialusis jo paveldas yra skirtingai matomi tiek iš „vidaus“, tiek ir iš išorės“, o įvairių kartų, patirties ir politinių pažiūrų žmonių skirtingai interpretuojami ir prisimenami, todėl šiandien tampa keistu tradicijų ir tęstinumo, atmetimo ir pertrūkių mišiniu, ir tuo skuba pasinaudoti ne tik įvairios politinės, kultūrinės, bet ir ekonominės grupės.

Nesena sovietinė mūsų senelių ir tėvų bei mūsų pačių praeitis viešajame diskurse arba ignoruojama, vengiama prisiminti, arba tampa ideologinių klišių rinkiniu politikų rankose, tačiau asmeninių preferencijų lygiu, priešingai, ji gali kelti stiprią, nors ir užslėptą nostalgiją. Tai, kad to laikotarpio reiškinių ir objektų pripažinimo paveldu klausimas tik pradėtas analitiškai svarstyti, rodo vis dar gajų istorinės sąmonės jautrumą patirtoms istorinėms traumoms, ir tai neleidžia užmegzti dialogo su skaudžia ir sudėtinga praeitimi, geriau ją pažinti.

Sovietmečio, kaip socialiai ir ekonomiškai saugaus, nors ir skurdaus bei nelaisvo gyvenimo, prisiminimas dabarties ekonominio ir egzistencinio nesaugumo sąlygomis mažas pajamas gaunantiems ir dėl savo ateities netikriems žmonėms gali atrodyti vis labiau masinantis. Tuo naudojamosi siekiant revizionistinio bei reliatyvistinio sovietmečio (per)vertinimo.

Neišspręstas komunistinio laikotarpio vertinimo klausimas yra viso pokomunistinio bloko šalių problema. Lietuvoje jis sprendžiamas atsitiktinai, konjunktūriškai, dažnai siekiant susidoroti su politiniais oponentais, mojuojant juos kompromituojančiomis bendradarbiavimo su KGB pažymomis, nors reali desovietizacija politiniu lygmeniu taip ir neįvyko. Taigi neišspręstas sovietmečio vertinimo klausimas viešojoje erdvėje tampa tiltu tarp tuometinio kolaboravimo ir šiandieninės „Rusijos grėsmės“.

Nūdienės kartais gana skausmingos naujojo (tarp jų ir tautinio) tapatumo paieškos neišvengiamai turi spręsti individualizmo / bendruomeniškumo dilemą. Sovietmečio patirtis ir galimybės ja pasinaudoti šiuo atžvilgiu paradoksalia – viena vertus, totalitarinė režimo prigimtis diegė iškreiptą bendruomeniškumo vaizdinį – kolektyvizmą, kita vertus, ypač postalininiu laikotarpiu, buvo kiek pagerėjusios sąlygos saugoti tautinę kultūrą. Ir nors prievartinis asmens įtraukimas į kolektyvą gimdė baimę ir neapykantą kitokiems tiek viduje (provincializmas, miesčioniškumas), tiek išorėje (Šaltojo karo atmosfera), visgi dešimtmečiais ugdytos ir skleistos kultūrinės rezistencijos pastangos šiandien gali būti pavyzdžiu formuojant naująjį tautinį identitetą.

Kolektyviniu bei individualiu lygmeniu socializmo prisiminimai yra priešingi ir sudėtingi, nes jie svyruoja tarp asmeninės biografijos ir valstybinės ideologijos, tarp individualumo ir kolektyvizmo, tarp empatijos ir neapykantos⁵⁸.

Gauta 2007 03 27
Parengta 2007 05 03

⁵⁸ S. Boym, *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*, Cambridge, Mass. and London: Harvard University Press, 1994.

RASA ČEPAITIENĖ

Soviet memory – from rejection to nostalgia

Summary

As we know, the feeling of belonging to the same society determines how the common past is remembered (or forgotten). As with 'cultural heritage', a few mandatory, quite controversial things, i. e. **continuation** and at the same time **interruption** and **distance**, are needed in order to understand the phenomena of 'collective memory'. Aside from context, heritage, and tradition, memory is usually associated with something close, intimate, and everyday. For example, the heritage boom in Western Europe has been caused by changes in how heritage itself is understood. This primarily appeared after it began to relate to the heritage of the elder generation, i.e. that of the parents and grandparents. Hence, a question arises: how will the 'our parents' heritage' appear to post-Communist Lithuanian society? The answer is obvious but not comforting: the Soviet era.

However, in order to find and evaluate everyday objects or phenomena, there is another mandatory requirement – it should have some kind of tangible chronological and psychological distance. That distance remains problematic when talking about the Soviet era. What mental shifts can be observed in recollecting the Soviet era? What ways of treating the Soviet memory and heritage would permit future generations to understand this contradictory era? What should be considered 'familiar' and what 'foreign' in the consciousness of the Soviet era?

Actually, the relationships that we associate with the Soviet era are especially complicated. We seldom identify them as distinctly foreign, dreadful (especially the Stalinist period), or even mysterious. Let us take the example of the doublethink phenomenon of Soviet's consciousness, i.e. the frequent discrepancy of that time among thoughts, words, and actions. On the other hand, it also seems like part of us and familiar. We still live in a cultural environment that was mostly formed during the Soviet era. We feel nostalgia for our own past, which the market used gingerly in the beginning but is now using more and more intensely, for example, 'Soviet' meat products or other well-known brand names from the past. The changes in collective memory are, in turn, also felt by those figures from the past who, after the restoration of independence, were unambiguously judged by society to have consciously and intensely collaborated with the former regime and therefore had to temporarily withdraw to the periphery of the public space or strove to rewrite their official biographies, but today they are beginning to ever more boldly reinterpret the Soviet era in a more favourable light to themselves when they write and publish their memoirs. In short, the memory and heritage of the Soviet era is a strange mixture of traditions and continuation, rejections and interruptions. That is what the mass culture is playing around with.

This paper considers the collective memory and tangible heritage of the Soviet period in contemporary Lithuania. Through consideration of several case studies, the article examines the strategies that different social groups have adopted to negotiate and accommodate such a contradictory heritage.